TERMINOLOGY STUDIES. ТЕРМІНОЗНАВСТВО

УДК 811.124'06

<https://doi.org/10.31548/philolog2021.03.072>

КОД У КОНТЕКСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ ТЕРМІНІВ

І. І. ВАКУЛИК, кандидат філологічних наук, доцент,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: vakulyk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4812-7719>

Анотація. У статті вперше презентовано норми, за якими відбувалось становлення української термінографії, зокрема практичне втілення кодифікації на українському ґрунті. Розглянуто терміни, що стосуються кодових правил у лінгвістиці – термінологічне поле, термінологічний ключ, термінологічний код, кодові слова, які пов'язані із лексикографічною фіксацією термінів, супроводжуються переліком найуживаніших терміноелементів та актуальність яких залишається й нині: важливі у роботі зі словниками різних типів, при укладанні алгоритмів програм, що здійснюють переклади. Встановлено ознаки термінологічного ключа, важливого для романських, германських і слов'янських мов; значущого при формуванні принципів укладання словників. Визначено вимоги щодо терміноелементів – мова написання, можливість перекладу національними мовами, збереження автентичного написання тощо. Досліджено джерела, що стали прообразом ключа – штучні мови (волапюк, есперанто, латіносінефлексіоне і т.п.) та діапазон їх можливостей.

Мета дослідження – проаналізувати витоки поняття термінологічного коду, що з'явилося на поч. ХХ ст. і поступово утверджувалося у зв'язку з лексикографічною фіксацією термінів, завдяки якій терміноелементи отримали здатність поширюватися і стали зручними у використанні. **Матеріали і методи дослідження.** Матеріалом дослідження слугували документи першої третини минулого століття, які стосувалися питань стандартизації в термінології, а також закордонні та вітчизняні словники. У роботі використано описовий метод із застосуванням прийому зовнішньої інтерпретації, який демонструє сукупні зв'язки реалій, свідомості, мислення на етапі становлення українського термінознавства. **Обговорення.** Слід зважати на те, що термінологічний код слугує підґрунтям для створення сучасних термінологічних систем, що спричинено культурним впливом із боку класичних мов упродовж багатьох сторіч. **Висновки.** Термінологічний код допомагає розпізнавати іншомовні слова не лише серед мов індоєвропейської мовної сім'ї, але й інших мовних сімей, розширюючи процес взаємодії терміносистем близькоспоріднених і неблизкоспоріднених мов. Використання сучасними європейськими мовами термінотворчого потенціалу класичних мов є важливим фактором у розвитку греко-латинізмів.

Ключові слова: картина світу, інформаційний простір, код, кодові слова, кодування, знак, термін, термінологія.

Актуальність. Нинішній інформаційний простір є настільки багаторівневим і має настільки широкий діапазон смислів, що будь-яка галузь науки може позмагатись у формах комунікації, яка закладається у так звані когнітивні карти, платформи, системи, алгоритми, програми тощо. Суспільство з його концепціями розвитку не лише сприяє створенню ресурсів, але й удосконалює форми подачі наративів, репрезентуючи людський досвід у знаках [2]. Відтак ми намагаємось слідувати за динамікою змін, змінювати акценти, виявляти окремі сегменти з метою опанування певної інформації, адже вона так само, як і знання продукуються у єдиному інформаційному просторі [16].

Аналіз публікацій. Проблематика кодування у лінгвістиці здебільшого асоціюється з такими відомими іменами, як О. Герд, І. Білодід, В. Акуленко, В. Даниленко, Т. Канделаки, Т. Кияк, Ф. Нікітіна, І. Голубовська, О. Селіванова, Я. Климовицький, Є. Карпіловська, Р. Кінаш,

А. Вовк тощо та їх працями, де проаналізовано парадигматичні та синтагматичні типи відношень у різних галузях знань [4], виокремлено терміносистеми, які, згідно із концепцією О. Реформатського, «служать для терміна термінологічним полем, у межах якого термін точно і однозначно відповідає поняттю» [10, с.738]. Також дослідження Е. Юстера, В. Шмідта, Е. Дрезена, В. Жирмунського, М. Юшманова [6; 7; 8; 9; 12] підтверджували думку про необхідність створення єдиного засобу, за допомогою якого (виходячи з будови терміна) можна розшифрувати термін. Також здійснювалась «повна діагностика» і поняття коду в аспекті лінгвістичних знань. Як зазначала І. Ярошевич «Вироблення і кодифіковане закріплення терміноодиниць у науковій практиці перебуває в органічному зв'язку з функціонуванням і розвитком мови в цілому, а терміни є важливим компонентом лексичної системи мови як одного з її рівнів... Із здобуванням нових знань учені створюють і

нові мовні форми для їхнього вираження або запозичають їх із інших мов, у яких вони набули кодифікованого характеру» [14, с. 44].

Мета дослідження – проаналізувати витоки поняття термінологічного коду, що з'явилося у XX ст. у зв'язку з лексикографічною фіксацією термінів, завдяки якій терміноелементи отримали здатність поширюватися і стали зручними у використанні.

Матеріали і методи дослідження. Матеріалом дослідження слугували документи першої третини минулого століття, які стосувались питань стандартизації в термінології, а також словники. У роботі використано описовий метод із застосуванням прийому зовнішньої інтерпретації, який демонструє сукупні зв'язки реалій, свідомості, мислення на етапі становлення українського термінознавства.

Результати дослідження та їх обговорення. Спочатку існувало поняття *термінологічного коду*, пов'язане із лексикографічною фіксацією термінів, завдяки якій терміноелементи отримали здатність поширюватися і стали зручними у використанні. Код та *кодові слова* з'явилися у пропозиціях радянських лінгвістів із питань міжнародного співробітництва у галузі термінології в 1934 р. Кодом називалося зібрання кодових слів. Кодові правила супроводжувалися списком найбільш уживаних коренів та афіксів, які входили до кодових слів. Кодові слова для будь-якого термінологічного поля формувалися за допомогою кодових правил [11, с. 187; 1, с. 124]. Кодові слова допомагали уникнути змішування мов і порушення мовних норм.

Всесоюзний комітет стандартизації (ВКС) запропонував утворити спеціальний термінологічний комітет при Міжнародній асоціації національних органів стандартизації (ICA). Основним завданням комітету повинна була стати розробка «особливого» міжнародного коду зі звуковими і письмовими символами для позначення точно визначених науково-технічних термінів і понять. Були визначені і задачі коду: забезпечити узгодження значень термінів у різних мовах, забезпечити незмінність форми і значення національних термінів після їх міжнародного узгодження; бути використаним у міжнародних документах, які вимагають міжнародно фіксованої форми; сприяти можливому уточненню значення національних термінів і понять шляхом наведення у дужках міжнародного кодового терміна, що мало мати велике значення при користуванні новими термінами в мовах, які розвивають свою технічну термінологію; допомогти цілеспрямованій орієнтації осіб та організацій, які створюють нові терміни для будь-яких мов [5, с. 16]. У 1936 р. на

пленарному засіданні ICA у Будапешті, на якому були присутні представники Австрії, Бельгії, Угорщини, Німеччини, Італії, Нідерландів, Швейцарії та Японії, ухвалено створити комітет «Термінологія» і сформулювати такі рекомендації: укласти термінологічні словники, створювати бібліографічний опис словників, розробляти принципи найменувань etc.

У 1938 р. на зміну поняттям *коду* і *кодових слів* прийшло поняття *термінологічного ключа*. Дефініція термінологічного ключа включала перелік або список терміноелементів (як повнозначних, так і службових); перелік термінологічних основ із поясненням їх термінологічного значення і правил їх поєднання у слова; перелік афіксів своєї мови з витлумаченням їх спеціальних значень, релевантних лише в даній галузі знань і даній системі термінів [14]. У такому широкому значенні поняття термінологічного ключа тісно перепліталось з поняттям *термінологічного поля*. Кожний термінологічний ключ повинен мати пояснення основ, побудованих на базі своєї мови, та афіксальних елементів, які використовує терміносистема.

Характерними ознаками термінологічного ключа були: 1) ключ необхідний термінологам, а не лінгвістам. Ключ однаково важливий для романських, германських, слов'янських мов; 2) терміноелементи укладаються за принципом систематичності понять, а потім за алфавітом; 3) ключ повинен містити частотність терміноелементів, що дасть можливість вивчати його поетапно і дозволить зважувати на синоніми; 4) терміноелементи повинні записуватись латинкою; 5) терміноелементи повинні мати стандартну форму, яка (при необхідності) може транспортуватися в національні мовні варіанти; 6) уніфікована міжнародна вимова допоможе вивчати і застосовувати термінологічний ключ; 7) інтернаціональні слова нелатинського походження заносяться до ключа у незмінному вигляді, зберігаючи вимову у мові-джерелі [1, с. 123].

Це були правила, які допомагали сприймати існуючі терміни, а також створювати нові терміни. Прообразом ключа стали мови есперанто, *latino sine flexione*, *ido*, волапюк, позалінгва, *universale* etc. Штучно створена у 1882 р. варшавським лікарем Л. Земенгофом, есперанто спочатку поширилась у Польщі та Росії, а у XX ст. – у Франції та Англії. Есперанто побудована на інтернаціональній лексиці (романського походження із залученням германських і слов'янських елементів), яка фіксується латинською графікою (27 букв і 6 надрядкових знаків). Завдяки словотворчим афіксам словниковий склад есперанто має необмежені можливості утворення, а 11 неваріативних флексій

допомагають розрізняти частини мови та їх граматичні категорії. У 1903 р. італійським математиком Дж. Пеано була створена латина сіне флексіоне (латинська мова без закінчень). Ця штучна мова не мала граматики. Всі слова (1700) були, по можливості, латинського походження з вкрапленням португальської та грецької мов, а граматичні флексії замінені певним порядком слів у реченні. Автор цього проекту виходив із положення, що на даний час існує достатня кількість слів, які можуть слугувати «базою міжнародної загальнолюдської мови» [7, с. 73]. Основним варіантом есперанто стала мова ідо, яка мала 28 букв без надрядкових знаків. Поєднання букв інколи давало інший звук (для одного звука використовувалися дві чи три букви). При цьому зникав головний принцип «кожній букві свій звук». Протягом 1900-1914 рр. прибічники ідо видавали журнал «Латіно інтернаціонале».

Подібним проектом була мова волапюк, яка орієнтувалася на 6 світових мов – англійську, німецьку, російську, французьку, італійську, іспанську – AGRFIN. Інколи база порівняння звукувалася: у пазилінгві – англійська, німецька, французька мови; в univarsale – латинська та інші романські [1, 31].

У контексті виникнення штучних мов поняття *термінологічного ключа* стало сприйматися чимось штучним. Головне призначення ключа – сприяння утворенню нових термінів. У 1933 р. з'явився «Список елементів міжнародної термінології» проф. М. Юшманова, який був створений на основі «Граматики іншомовних слів». Словник-довідник побудований за алфавітним принципом, у ньому містяться короткі відомості про походження і значення міжнародних терміноелементів. Він налічує близько 1100 позицій (пор.: словник В. Флуда «Терміни. Їх структура і значення» – близько 1150 терміноелементів для англійської мови; Д. Хеллера та Д. Свенсона «Елементи технічної термінології» – 1129 коренів дієслів, прикметників, іменників, які використовуються як терміноелементи при творенні англійських технічних термінів). У передмові до своєї праці М. Юшманов зазначав, що використання міжнародних терміноелементів спричинено двома основними обставинами: вимогами одномодельності для розуміння одного типу в одній дисципліні або неможливістю (на рівні фонетики) побудувати точний і короткий термін із національних терміноелементів [12, с. 4].

У 1940 р. у США молодшим науковим співробітником Колумбійського університету Х. Ітон був опублікований «Семантичний частотний словник англійської, французької, німецької та іспанської мов». У 1949 р. проф. Чиказького університету К. Бакк видав «Словник вибраних синонімів у основних індоєвропейських

мовах». Ця робота охоплювала 1500 основних понять у систематизованому виді в 30 мовах. Результатом багаторічної роботи (1924-1951 рр.) групою дослідників Колумбійського університету і Міжнародної асоціації з допоміжних мов (IALA) на чолі з Е. Сепіром, О. Єсперсеном, А. Мартіне був створений найповніший словник інтерлінгви – міжнародної мови з найменшим використанням романської граматики. З 50 рр. з'явилися подібні дослідження у Німеччині та Італії. Проф. зоології Лейпцизького університету К. Вернер створив точний термінологічний ключ для латинських найменувань у біології («Словотворчі елементи латино-грецьких термінів у біологічних науках» 1956 р., «Назви організмів та органів» 1970 р.). Проф. техніки зв'язку в Римі Феррарі Тонелло надав Європейському союзу національних об'єднань інженерів доповідну записку з питань інтернаціональної уніфікації технічної термінології [2].

У повоєнні роки даний проект термінологічного ключа, який налічував 500 найуживаніших слів, широко обговорювався Австрійським інститутом стандартизації (ÖNA) і в 1952 р. було створено комітет «Термінологія. Принципи і координація». Одна з рекомендацій ЮНЕСКО 1964 р. у Римі містила: «Сьогодні стає важливим навчати молодих вчених елементам, правилам наукової термінології. Із цією метою був би корисним частотний словник інтернаціональних термінів та їх елементів ("термінологічний ключ")» [1, с. 127].

Продовжувалася робота і в Австрії. У 1966 р. вийшла другим виданням книга Е. Вюстера «Міжнародна стандартизація мови в техніці», де було описано історію цієї проблеми і обґрунтовано необхідність створення термінологічного ключа. У 1972 р. В. Ертль опублікував «Ключові слова німецької, англійської, латинської, французької та російської мов». Цього ж року в Україні вийшла праця В. Акуленка «Питання інтернаціоналізації словникового складу мови», де представлено опис інтернаціональних елементів і шляхи їх становлення, можливості зближення мовних ареалів (на матеріалі 63 мов – європейських мов, мов народів СРСР, мов Азії та Африки). У 1978 р. у Москві під керівництвом М. Степанової групою науковців видано «Словник словотвірних елементів німецької мови» із залученням запозичених терміноелементів, зокрема, з французької та інших мов. Цей словник враховує частотність елементів, джерела їх походження та можливі шляхи проникнення до німецької мови, розглядаються також відповідники в російській мові; крім того, враховано факультативні утворення та описано семи кожного елемента. Всі елементи будови слів систематизовано у групи, кожна група подана за алфавітом.

У 90-ті рр. було продовжено спробу декодувати сучасні терміни. «Словник терміоеlementів грецького і латинського походження у сучасній термінології» І. Гнатишеної та Т. Кияка пропонує [подано в оригінальному цитуванні] «1500 терміоморфем латинського і грецького походження, котрі особливо застосовуються сьогодні в мові науки і техніки. Водночас подаються оригінальне написання і буквальне значення», які допоможуть глибше усвідомити суть терміна, його будову [7, с. 2]. Щодо цього словника дозволимо собі зробити декілька критичних зауважень. Дана збірка не відповідає назві: словник терміоеlementів, а пропонуються «терміоморфеми», терміоеlementи класичного походження змішалися з суто термінами. Написання етимонів також не відповідає меті «висвітлення внутрішньої форми запозичення, що у потрібному випадку сприяє виявленню лексичного значення» [7, с. 8]. Напр., арефлексія < *reflectere*, рр *reflexus*; -бус < *omnibus*; інтра- < *intra*; ко-, ком-, кон- < *co-* (а пояснення де?!) Елементи будови терміна не завжди відрізняються від слів класичного походження. Прослідковується медична спеціалізація української термінології (а не сучасної термінології в цілому), яку «загублено» у назві словника.

Будова словникової статті мала би бути кращою: терміоеlementи повинні бути чітко визначеними, тобто необхідно знати, яку частину давньогрецького чи латинського слова представлено як терміоеlement. Не завжди присутня вказівка на форму G.Sg. (саме за формою цього відмінка виділяється основа слова). Пор.: патент < *patens*; партія < *pars*, *partis*; орієнтація < *oriens*. Відсутня чітка диференціація за частинами мови, від яких

утворені терміни (напр., вокальний < *vox*, *vocis*; летальний < *letum*; аускультация < *auscultare*, рр *auscultatus*). Таке висвітлення термінів та терміоеlementів ускладнює розпізнавання сучасних термінів. Отже, на жаль, за словником І. Гнатишеної та Т. Кияка не можливо декодувати сучасні терміни. Тому необхідне створення нового повного каталогу терміоеlementів. Каталог має демонструвати першоджерело терміоеlementа, містити всі його варіанти і можливі значення, вказувати на продуктивність, показувати шляхи проникнення терміоеlementа у нові мови.

Висновки. Таким чином, опрацювання проблеми термінологічного коду у сучасній науковій термінології є досить складною. Слід зважати на те, що термінологічний код слугує підґрунтям для створення сучасних термінологічних систем, що спричинено культурним впливом із боку класичних мов упродовж багатьох сторіч. Термінологічний код допомагає розпізнавати іншомовні слова не лише серед мов індоєвропейської мовної сім'ї, але й інших мовних сімей, розширюючи процес взаємодії терміносистем близькоспоріднених і неблизькоспоріднених мов. Використання сучасними європейськими мовами термінотворчого потенціалу класичних мов є важливим фактором у розвитку греко-латинізмів. Збагачуючи лексико-семантичні можливості нових мов, давньогрецька і латинська мови стали джерелом поповнення складу сучасної термінологіки. Дослідження термінів і визначення ролі терміоеlementів класичного походження у формуванні сучасної термінології свідчить, що процес запозичення з класичних мов триває.

Список використаних джерел

1. Белодед І. К., Акуленко В. В., Граур А. и др. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Изд-во при Харьковском ун-те «Вища школа», 1980. 208 с.
2. Вакулик І. І. Давньогрецька та латинська мови як джерело сучасної наукової термінології: монографія. К.: НУБіП України, 2014. 237 с.
3. Вакулик І. І. Формирование научной картины мира в современном языковом пространстве. Мовні і концептуальні картини світу, 2013. Вип. 43 (1). С. 203-209.
4. Вакулик І. І. Лінгвістичні аспекти наукової комунікації у синхронії та діяхронії [Linguistic aspects of scientific communication in synchrony and diachronic] : монографія. Київ: ДП «Прінт Сервіс», 2015. 280 с.
5. Вакулик І. І. Наукова термінологія як фактор формування наукової компетенції. ScienCERISE. PC «Technology center». Vol. 9/1 (14). 2015. С. 71-74.
6. Вюстер В. Международная

стандартизация языка в технике. Л.-М.: Стандартиз, 1935. 302 с.

7. Гнатишена І. М., Кияк Т. Р. Словник інтернаціональних терміоеlementів грецького та латинського походження в сучасній термінології. К.: Видавничий дім KM Academia, 1996. 103 с.

8. Дрезен Э. В поисках всеобщего языка. М.-Л.: «Зиф» 1925. 124 с.

9. Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Л.: ГИХЛ, 1936. 299 с.

10. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.

11. Степанова М. Д., Фляшер, В. Теоретические основы словообразования в немецком языке. М.: Высшая школа, 1984. 264 с.

12. Суперанская А. В., Подольская, Н. В., Васильева, Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. М.: Наука, 1989. 146 с.

13. Юшманов Н. В. Ключ к латинским письменностям земного шара. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 85 с.

14. Ярошевич І. Становлення й кодифікація

української морфологічної термінології. Українська мова, 2010, № 3. С. 44-54.

15. Wüster E. Grundzüge de Sprachnormung in der Technik. Berlin, 1934. 92 S.

16. Vakulyk I. I. The impact of globalization on modern terminology. Cross-cultural and trans-national perspectives. Herceg Novi, Montenegro: Enieda, 2010. p. 144.

References

1. Beloded, I. K., Akulenko, V. V., Graur, A. (1980). Internatsional'nye ehlementy v leksike i terminologii [International elements in vocabulary and terminology]. Khar'kov: Vishha shkola. 208.

2. Vakulyk, I. I. (2014). Davnohretska ta latynska movy yak dzherelo suchacnoi naukovoï terminolohii [Greek and Latin as a Source of Compound Scientific Terminology Ancient]. Kyiv: NUBiP of Ukraine, 237.

3. Vakulyk, I. I. (2013). Formyrovanyie nauchnoy kartyny myra v sovremennom yazykovom prostranstve [Formation of the scientific picture of the world in modern language space]. Linguistic and conceptual pictures of the world, 43, 1, 203-209.

4. Vakulyk, I. I. (2015). Linhvistychni aspekty naukovoï komunikatsii u synkhronii ta diakhronii [Linguistic aspects of scientific communication in synchrony and diachronic]. Kyiv. 280.

5. Vakulyk, I. I. (2015). Naukova terminolohiia yak faktor formuvannia naukovoï kompetentsii [Scientific terminology as a factor for forming language competence]. ScienceRise. Technology center, 9/1 (14), 71-74.

6. Vyuster, V. (1935). Mezhdunarodnaya standartizatsiya yazyka v tekhnike [International standardization of language in technology]. Leningrad-Moscow: Standartgiz. 302.

7. Hnatyshena, I. M., Kyiak, T. R. (1996). Slovyk internatsionalnykh terminoelementiv

hretskoho ta latynskoho pokhodzhennia v suchasniï terminolohii [Dictionary of international terminological changes of Greek and Latin origin in modern terminology]. Kyiv: Vydavnychiy dim KM Academia. 103.

8. Drezen, E. H. (1925). V poiskakh vseobshhego yazyka [In search of a common language]. Moscow-Leningrad: «Zif». 124.

9. Zhirmunskij, V. M. (1936). Natsional'nyy yazyk i sotsial'nye dialekty [National language and social dialects]. Leningrad: GIKHL. 299.

10. Selivanova, O. O. (2010). Linhvistychna entsyklopediia [Linguistic encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. 844.

11. Stepanova, M. D., Flyasher, V. (1984). Teoreticheskie osnovy slovoobrazovaniya v nemetskom yazyke [Theoretical foundations of word formation in the German language]. Moscow: Vysshaya shkola. 264.

12. Superanskaya, A. V., Podol'skaya, N. V., Vasil'eva, N. V. (1989). Obshhaya terminologiya: Voprosy teorii [General terminology: Questions of theory]. Moscow: Nauka. 146.

13. Yushmanov, N. V. (1941). Klyuch k latinskim pis'mennostyam zemnogo shara [The key to the Latin scripts of the globe]. Moscow-Leningrad: AN SSSR. 85.

14. Iaroshevych, I. (2010). Stanovlennia y kodyfikatsiia ukrainskoi morfolohichnoi terminolohii [Formation and codification of Ukrainian morphological terminology]. Ukrainska mova [Ukrainian language]. № 3. 44-54.

15. Wüster, E. (1934) Grundzüge de Sprachnormung in der Technik. Berlin. 92.

16. Vakulyk, I. I. (2010) The impact of globalization on modern terminology. Cross-cultural and trans-national perspectives. Herceg Novi, Montenegro: Enieda. 144.

CODE IN THE CONTEXT OF LEXICOGRAPHIC FIXATION OF THE TERMS

I. I. Vakulyk

Abstract. The article presents for the first time the norms according to which the formation of Ukrainian terminology took place, in particular the practical implementation of codification on Ukrainian basis. The **purpose** of the study is to analyze the origins of the concept of terminological code, which appeared at the beginning of the XXth century and was gradually established in connection with the lexicographic fixation of the terms, due to which the term elements gained the ability to spread and became easy to use. **Materials and methods of research.** The research was based on documents of the first third of the last century, which dealt with issues of standardization in terminology, as well as foreign and Ukrainian dictionaries. The descriptive method using the technique of external interpretation was used in this paper work, which demonstrates the general connections of realities, consciousness, thinking at the stage of formation of Ukrainian terminology. **Discussion.** It should be borne in on that the terminological code serves as a basis for the creation of modern terminological systems, caused by the cultural influence of classical languages for many centuries. **Conclusions.** The terminology code helps to recognize foreign words not only among the languages of the Indo-European language family, but also other language families, expanding the process of interaction of terminological systems of closely related and remote related languages. The use of the terminological potential of classical languages by modern European languages is an important factor in the development of Greco-Latinisms.

Keywords: picture of the world, information space, code, code words, coding, sign, term, terminology.